

МІСЦЕ ТА РОЛЬ СПОРТУ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ СРСР

І.М.Грідіна, А.М.Гридін

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається актуальна проблема сучасної політики і міжнародних відносин – на прикладі СРСР з'ясовується роль та місце спорту у зовнішній політиці великої держави. В статті робиться акцент на зусилля радянського керівництва щодо досягнення політичного лідерства на міжнародній арені завдяки спортивної дипломатії. Робиться висновок, що могутність Радянської держави багато в чому ув'язувалась зі спортивними досягненнями. Разом з тим, спортивно-політичне протистояння певною мірою компенсувало рівень напруженості між СРСР і США, переводило її у відносно безпечну боротьбу на спортивній арені.

Ключові слова: спорт, міжнародні відносини, зовнішня політика, СРСР, міжнародні спортивні змагання.

Спорт традиційно займає важливе місце у внутрішній та зовнішній політиці будь-якої держави. І навпаки ця політика надає стійкого впливу на їх становлення, формування та розвиток. Будь-яка велика держава сьогодні відчуває комплекс меншовартості, якщо в неї немає спортивних успіхів, а будь-яка невелика – усіма

силами намагається їх досягати, щоб затвердитися на міжнародній арені таким найбільш небезпечним та відносно некоштовним засобом. Спортивні досягнення у якості «м'якої сили» (soft power) вже давно завоювали своє місце у зовнішній політиці держав.

Політизація великого спорту – процес загальновідомий. Під час самого розпалу «холодної війни», Джон Кеннеді назвав два найважливіших поля битви між двома системами: космос і Олімпійські ігри. І якщо в Радянському Союзі ще могли погодитись з політичною складовою космічної гонки, то спорт оголошувався поза політикою. Насправді ж, спортивно-політичному протистоянню приділялось не менше уваги, ніж військовому, про що, наприклад, свідчить прискіплива турбота радянського керівництва до міжнародного спортивного іміджу СРСР одразу після закінчення Великої Вітчизняної війни. Могутність Радянської держави багато в чому ув'язувалась зі спортивними досягненнями. У свій час успіх легкоатлетичних матчів СРСР-США та зустрічей радянських хокеїстів з канадськими професіоналами в очах радянського керівництва були прямо пропорційні політичному престижу держави.

Разом з тим, подібне спортивне протистояння певною мірою сприяло «випуску пару» під час найнапружених стосунків між СРСР і США, переводило їх у відносно безпечний рівень боротьби методами спортивної дипломатії.

Отже, вивчення даної проблеми є актуальною, як з точки зору наукового інтересу, так і в практичному плані, адже сьогодні міжнародний спорт як ніколи вплетений у складні та суперечливі процеси міжнародних відносин, практично невід'ємний від них і відіграє величезну роль в гуманізації, демократизації, кооперації міжнародного співтовариства.

Незважаючи на безперечну актуальність даної проблеми, на сьогоднішній день вона поки що не стала предметом спеціальних досліджень, за виключенням окремих її аспектів. Так, книга англійського історика мистецтв Майка О'Махоні [1] представляє собою міждисциплінарне дослідження розвитку спорту в СРСР, в якому мистецтвознавчий підхід поєднується з культуральними дослідженнями, советологією і соціальною історією спорту. Серед інших слід відзначити роботи англійського дослідника радянського спорту Джеймса Ріордана [2], який зробив велику роботу щодо збору та класифікації багатьох фактів, які стосуються розвитку радянського спорту. Його перша книга стала першою у світі науковою публікацією з цієї теми. Американський вчений Роберт Едельман, відштовхуючись від теоретичних напрацювань, існуючих в західних культурологіях, проаналізував процес становлення і розвитку «великої трійці» найбільш видовищних видів спорту в СРСР (футбол – хокей - баскетбол) [3]. Складним взаємовідносинам між владними структурами і представниками радянського спорту у 1930-1980 рр. присвячено дослідження російського автора М.Ю.Прозуменщикова [4].

Мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні ролі та місця великого спорту в зовнішній політиці Радянського Союзу, акцентуючи увагу на першому післявоєнному періоді, коли радянський спорт вийшов на міжнародну арену.

Вплив спорту на суспільне життя і політики на життя спортивне, залишалось незмінно значним протягом усієї радянської історії. Усі питання у спортивному житті вирішувались на усіх рівнях партійного та державного керівництва. Так, перед Великою Вітчизняною війною питання про несанкціонований перехід двох гравців команди «Трактор» (Сталінград) до московського ЦДКА обговорювалося на засіданні Політбюро між двома іншими питаннями: «Про хід підготовки наступу радянських військ проти японських мілітаристів у районі річки Халхін-Гол» і «Про склад військової делегації СРСР для переговорів с військовими делегатами Англії і Франції». Вже після війни за підсумками невдалої гри з Югославією на Олімпіаді 1952 р. було розіграно футбольний колектив московських армійців, у 1964 р. після поразки у фіналі

чемпіонату Європи від франкістської збірної Іспанії, М.С.Хрущов, обурений демонстрацією бурхливих захоплень з боку Франко безпосередньо вплинув на зняття з посади головного тренера збірної К.І.Бескова [5].

Спорт був важливим в СРСР і під час терору, і в епоху застою – він був покликаний демонструвати переваги соціалістичного образу життя, перемогу радянського аматорства над професійним буржуазним професіоналізмом. Громадян СРСР постійно привчали до думки, що усе їх життя - боротьба. Для мілітаризованого дискурсу тих років були характерні такі висловлювання, як «трудоий фронт», «битва за урожай». Усі вони нагадували на зведення з полів битв, і спорт не тільки не вибивався із загального правила, а навпаки, був найяскравішим символом цієї боротьби. З виходом СРСР на спортивну міжнародну арену в 1952 р. ціна перемоги на цьому полі бою зросла в багато разів. Це вже були не просто спортивні перемоги, а успіхи на полях спортивних битв, в ході яких вітчизняні майстри підтверджували силу радянського спорту і правильного шляху, по якому прямувала уся країна. Невдачі розглядались не тільки як прорахунки у спортивній підготовці, але перш за все, як помилки в ідейно-політичному керівництві, відсутності морально-вольових якостей у свідомості спортсменів. Поняття спортивного боргу було фактично тотожним поняттю боргу державному.

Незважаючи на те, що мету та завдання радянської фізкультури було визначено вже в перші роки існування Радянської держави, форми організації, принципи та зміст управління фізкультурно-спортивним рухом розвивалися й утверджувалися тривалий час. Так, якщо у довоєнному СРСР основні зусилля були спрямовані на підготовку фізично витривалих громадян, здатних працювати та в бою захистити свою Батьківщину, то після Великої Вітчизняної війни поступово на перший план виходить спорт великих досягнень, який розглядався як засіб демонстрації переваги соціалістичної системи над капіталістичною. В нього вкладались основні матеріально-технічні і фінансові кошти. Спорт вищих досягнень став своєрідним полігоном суперництва двох ідеологічних систем – соціалістичної і капіталістичної.

Ще однією особливістю стану спорту в СРСР було те, що з перших років існування радянської держави професіоналізм у спорті геть відкидався на відміну від буржуазного спорту, і цей міф активно підтримувався як всередині держави, так і за кордоном. Радянські спортсмени офіційно були робочими заводів і фабрик, або військовослужбовцями, або студентами, а в спорті мали статус аматорів (хоча декларований статус радянських спортсменів був далеким від реальності). До речі, слід зазначити, що одразу після закінчення війни питання про професійний спорт неодноразово піднімалось і Всесоюзним комітетом з фізкультури та спорту, і республіканськими, про що свідчать архівні документи. Але як відомо, це питання було вирішено на користь аматорського спорту. Цікаво, як це аргументувалось, наприклад, на республіканській нараді з роботи фізкультурних організацій України, яка відбулась 15 березня 1946 р.: «... ми знайшли такі форми використання наших майстрів, які б не знижували росту їх класу, які б давали можливість захищати прапор спорту Радянської України на першість у Радянському Союзі, і в той же час не перетворювались би на очак оточуючих людей в тих, хто нічого не робе...» [6].

У 30-50-ті роки радянська фізична культура і спорт стали частиною ідеології тоталітарного режиму. Програмною і нормативною основою радянської системи фізичного виховання був Всесоюзний фізкультурний комплекс «Готовий до праці та оборони СРСР» (ГПО) для учнів і населення старше 16 років (три ступені) і «Будь готовий до праці і оборони» (БГПО) для учнів 1-8-х класів (чотири вікових ступені), які відбивали рівень фізичної підготовленості різноманітних груп населення країни, визначаючи нормативи в галузі підготовки спортсменів. Зміни його прикладного змісту були обумовлені специфікою того чи іншого історичного етапу розвитку держави. Так,

наприкінці 1939 р. в умовах складної міжнародної ситуації та реальної загрози війни Постановою РНК СРСР були затверджені Положення і норми нового фізкультурного комплексу, а Наказом Всесоюзного комітету у справах фізкультури і спорту при РНК СРСР вводився новий фізкультурний комплекс «ГПО». Зокрема в наказі зазначалось, що «перехід фізкультурного руху на новий, більш досконалий комплекс ГПО є великою подією для усіх фізкультурних організацій СРСР. З введенням нового комплексу ГПО покращується система навчально-спортивної роботи, відкриваються широкі можливості поєднання занять будь-яким видом гімнастики і спорту з усебічною фізичною підготовкою до соціалістичної праці та оборони» [7]. До речі, тенденція до мілітаризації спорту у передвоєнні роки проявилась не тільки у появі нових норм ГПО і БГПО, але й в мистецтві, коли зайняття спортом ототожнювалось з готовністю стати на захист країни на випадок війни. В цьому плані важливими були командні види спорту (наприклад, футбол), до описання яких застосовувались образи війни: воротар, як захисник кордонів Батьківщини, часто зустрічався і в піснях і в живопису тих років [8]. Достатньо згадати строки відомої пісні з найпопулярнішого фільму 30-х років «Вратарь»: «Эй вратарь, готовься к бою. / Часовым ты поставлен у ворот. / Ты представь, что за тобою / Полоса пограничная идет».

У 1942 р. Всесоюзний комітет у справах фізичної культури та спорту вніс зміни до комплексу ГПО з метою його відповідності вимогам військового часу. При загальному скороченні нормативів до нього були включені такі види випробувань, як кидання в'язки гранат, швидкісний піший похід, подолання водних переправ, переповзання, штиковий бій. Ці норми на той час були основними і обов'язковими. А вже у комплексі ГПО 1946 р. були виключені деякі військово-прикладні випробування, знов повернулись до нормативів довоєнного часу [9].

Нормативною основою фізичної підготовленості в галузі спорту в СРСР була «Єдина всесоюзна спортивна класифікація» (ЄВСК), яка була створена у 1935-1937 рр. Вона відбивала розвиток спортивної спрямованості в системі фізичного виховання в СРСР і регламентувала виконання спортивних розрядів і звань по окремих видах спорту [10]. Саме ЄВСК була тією формою, яка вирізняла радянську систему від будь-якої іншої. Адже ніде в світі (крім колишнього СРСР) не існувало системи присвоєння спортивних розрядів та звань; єдиних для конкретного виду спорту нормативних вимог щодо підготовленості спортсменів. Феномен ЄВСК сприяв, поруч з іншими чинниками, швидкому входженню спортсменів СРСР фактично на ентузіазмі до еліти міжнародного спорту.

У зв'язку з тим, що основна увага приділялась не спортивно-технічній майстерності, а саме фізичному (гімнастично-фізичному) вихованню, основою якого були прикладні комплекси ГПО та БГПО, майстерність радянських спортсменів, порівняно зі спортсменами розвинутих країн, залишала бажати найкращого. Ще однією причиною такої ситуації була ізоляваність радянського спорту від міжнародного спортивного руху. Поодинокі «дружні» зустрічі з непрофесійними спортсменами з-за кордону не могли компенсувати повноцінної залученості кращих українських спортсменів до світових досягнень фізкультурного та спортивного руху.

Про важливість розвитку спортивної галузі свідчить те, що ще на початку 1945 р., тобто за умов війни, РНК СРСР провів ретельну перевірку роботи Комітету у справах фізкультури та спорту, виявивши чисельні недоліки. За результатами цієї перевірки було підготовлено проект постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо покращання масової і спортивної роботи серед населення», а голова Всесоюзного комітету у справах фізкультури та спорту В.Снегова було звільнено з посади [11]. Зокрема у довідці вказувалось на незадовільність спортивно-технічних результатів радянського спорту, які значно поступались досягненням спортсменів зарубіжних країн. З легкої атлетики радянські спортсмени мали тільки два світових рекорди з 38 (з метання диску

– Ніна Думбадзе та бігу на 800 м – Євдокія Васильєва). У довідці наводились чисельні приклади порівнянь рекордів американських спортсменів з радянськими, які були далеко не на користь останніх [12].

На врученні орденів спортсменам-учасникам Великої Вітчизняної війни М.І.Калінін виступив з промовою, в якій зокрема зазначив: «Я вважаю, що досягнення наших фізкультурників при усіх наявних умовах повинні бути більшими і можуть бути більшими. У нас є такі переваги, яких немає в усьому світі... Сказати, що в Західній Європі та в Америці уряди і панівний клас не звертають уваги на розвиток фізкультури, було б неправильним. Вони дуже звертають увагу, тому що знають, що фізкультура – один з могутніх засобів оборони, а в агресивних країнах – одно з могутніх засобів нападу» [13].

Така постановка питання свідчила про нову спрямованість в галузі розвитку спорту в СРСР, особливо у розрахунку на перспективу виходу на міжнародну арену по закінченню війни. На республіканській нараді 15 березня 1946 р. з роботи фізкультурних організацій України, де взяли участь представники усіх гілок влади та громадських організацій, чітко було зазначено, що необхідно «роботу будувати так, щоб на цій ділянці міжнародних зв'язків – спортивній, ми могли бути гідними незмірно зрослим авторитетом усієї соціалістичної держави» [14].

У такий спосіб СРСР, вийшовши на міжнародну арену переможцем у війні з нацизмом, заробивши величезний авторитет, намагався його закріпити в усіх галузях. Велика роль в цьому плані відводилась спорту. У 1945 р. відбулись матчі футболістів московського «Динамо» з командами Великої Британії, успішні для наших спортсменів. В тому ж самому році команда «Торпедо» (Москва) зустрічалась з кращими командами Болгарії, футболісти ЦДКА відвідали Югославію, динамівці Тбілісі провели декілька зустрічей в Румунії.

Одразу після закінчення війни стали налагоджуватися міжнародні зв'язки радянських спортивних організацій. Для цього СРСР слід було розірвати союз з Червоним інтернаціоналом, що і відбулось у жовтні 1945 р.

З 1946 р. фізкультурні організації СРСР почали вступати до міжнародних спортивних об'єднань (у 1946 р. – всесоюзної секції важкої атлетики і футболу, у наступні роки – до секції легкої атлетики, гімнастики, плавання, ковзанярського і лижного спорту та ін.). До кінця 40-х років СРСР вступив у 12 міжнародних спортивних федерацій [15]. Отже, радянська влада доклала усіх зусиль, щоб створити відповідні умови для участі радянських спортсменів у великих міжнародних змаганнях.

Перші післявоєнні Олімпійські ігри мали відбутися у 1948 р. у Лондоні. Не запросити на той час на Ігри СРСР було вже неможливо: на той час СРСР став державою, яка вийшла переможцем у найтяжчій в історії війні та брав участь у роботі багатьох міжнародних організацій і, перш за все, ООН. Зіграли свою роль помітні успіхи радянських спортсменів на окремих міжнародних змаганнях. У 1946 р. вперше у чемпіонаті світу в Парижі взяли участь радянські штангісти. Шість золотих медалей завоювали радянські легкоатлети на чемпіонаті Європи в Осло у 1946 р. У 1947 р. на чемпіонаті Європи з класичної боротьби троє радянських спортсменів стали чемпіонами. У 1949 р. першими чемпіонами світу (чемпіонат тоді проводився вперше) стали волейболісти СРСР, а жіноча волейбольна команда виграла перший чемпіонат Європи.

Наприкінці липня 1948 р. було вирішено направити до Лондону на Ігри XIV Олімпіади радянську делегацію спостерігачів у кількості 13 осіб. Членів делегації, до якої входили спеціалісти з різних видів спорту, цікавило фактично усе: рівень технічної підготовки команд, специфіка індивідуальної техніки спортсменів, особливості тактики, організація змагань. Результатом спостереження став висновок про те, що у

більшості видів спорту лідерами є спортсмени США, які стали суперниками номер один у різного роду міжнародних змагань.

Весною 1951 р. Міжнародний олімпійський комітет визнав Радянський Олімпійський комітет. З цього часу СРСР взяв участь у 18 Олімпійських іграх і ніколи не опускався нижче другого місця в неофіційному командному заліку [16].

У період з 1946 по 1958 р. радянські організації вступили у 36 міжнародних спортивних об'єднань. В ході XV і XVI Олімпійських ігор спортсмени Радянського Союзу у неофіційній командній першості набрали відповідно 494 (15,2%) і 624 (19,9%) очки. У 1952 р. команда СРСР поділила перше місце з командою США, у 1956 р. радянські спортсмени опинились краще американських, набравши більше на 126,5 очки і зайняли перше місце. Радянські спортсмени довели свою першість і на VII зимових Олімпійських іграх, завоювавши 103 очки і найбільшу кількість медалей (16), залишивши позаду команди Австрії, Швеції, Фінляндії, США [17]. На Римській Олімпіаді 1960 р. виступ радянської збірної, представленої 284 спортсменами з 50 міст і населених пунктів усіх 15 республік СРСР, по праву вважався тріумфом. Радянські спортсмени брали участь в усіх олімпійських змаганнях за виключенням футболу і хокею на траві. Радянська команда зберегла першість у загальному неофіційному командному заліку, набравши 682,5 очки (103 медалі, серед яких 43 золотих, 29 срібних і 31 бронзових). 2-місце з відставанням більше ніж на 200 очок зайняла команда США. Абсолютний чемпіон Олімпійських ігор з гімнастики киянин Борис Шахлін завоював більше медалей, ніж уся французька олімпійська збірна: 4 золотих, 2 срібних і 1 бронзову [18].

Загальна атмосфера спортивного протистояння, узагалі успішного, мала велике значення для політичного іміджу СРСР, але окремі зустрічі радянських спортсменів з їх зарубіжними колегами заздалегідь розцінювались як зовнішньополітичні акції. Хрестоматійним в цьому плані може служити матч між збірою СРСР та Югославією з футболу на Олімпіаді у 1952 р.

На той час, як відомо, відносини між Радянським Союзом і Югославією остаточно зіпсувались. Югославські комуністи відкрито звинувачували Сталіна в узурпації влади, масових репресіях та викривленні марксизму. У відповідь в радянській пресі було розгорнуто безпрецедентну кампанію проти «наймита американського імперіалізму Йосипа Тіто» та його «фашистської кліки». «Из подворотни неоткрыто на нас рычит собака Тито», - такими «перлами» рясніла радянська преса. Тому, коли з'ясувалось, що у 1/8 фіналу суперниками радянської збірної будуть югослави, радянським футболістам була дана жорстка вказівка – перемогти за будь-яку ціну.

Основу збірної СРСР з футболу склали гравці легендарної «команди лейтенантів» - ЦДКА, яка блискуче зіграла у 1945 р. з родоначальниками футболу – англійцями. Більшість югославів-футболістів були також, як і радянські, армійці. Фактично грала югославська армія проти радянської. Югослави перемогли, вийшли у фінал і врешті решт завоювали олімпійське золото.

У Кремлі звістка про поразку від югославів викликала справжній шок. Було прийнято дві постанови: перша про розформування багатократного чемпіону СРСР команди ЦДКА, і друге – про позбавлення декількох гравців збірної і тренера Б.Аркадьєва звання заслуженого майстра спорту. Формулювання на той час була таким, що могло потягнути за собою репресивні заходи: «За підрив престижу радянського спорту і радянської держави» [19]. В радянських архівах не збереглося жодного фотознімку, жодного кінокадру, які б розповідали про виступ радянської футбольної збірної на Олімпійських іграх у Фінляндії у 1952 р. Скоріш за все, усі вони були вилучені після того, як Сталін розцінив поразку радянських футболістів від югославів як політичний злочин.

Відроджена у 1955 р. футбольна збірна СРСР в тому ж році зустрілася у товариському матчі зі збірною ФРН, яка за рік до того завоювала титул Чемпіону світу з футболу. Зрозуміло, що перемозі радянських футболістів з футболістами Західної Німеччини в умовах «холодної війни», де «німецьке питання» займало провідне місце, в СРСР надавалось виключне значення. Саме тому перемога радянської збірної викликала неймовірну радість, нібито команда виграла світовий кубок, а не одержала перемогу у товариському матчі. Політичні керівники, офіційна преса та й самі футболісти, вважали що перемога саме над збірною ФРН була необхідна країні як повітря.

Яскравий політичний контекст мало і відоме хокейне протистояння СРСР-Чехословаччина. Найбільш гострий характер воно набуло з 1968 р., з «празької весни». Будь-який успіх збірної Чехословаччини в матчах з радянською командою розглядався ЧРСР як національний подвиг. У 1968 р. чемпіонат світу і Європи проходив у межах зимніх Олімпійських ігор [20]. Центральною подією цих змагань стало протистояння збірних СРСР та ЧРСР, в якій перемогла збірна Чехословаччини, розцінюючи цю перемогу як політичну.

Історик Нотрдамського університету Джон Соарес, вивчаючи канадські, американські та європейські архіви, з'ясував, наскільки високими були політичні ставки у хокейних матчах часів «холодної війни». Зокрема, він вважає, що саме через святкування народом Чехословаччини перемоги над хокейною збірною СРСР, яке переросло у політичні акції, комуністи провели зміну режиму в Чехословаччині. «Сама гра стала для чехословацького народу важливим приводом порадіти своїй національній особливості і самостійності, але вона також мала наслідки у плані зміни політичного керівництва: пішли реформатори, і Чехословаччина узяла той курс, який більше влаштовував Кремль», - відзначає Джон Соарес. Він же вважає найвідомішу суперсерію Канада-СРСР 1972 р. головним полем боротьби за владу у «східному блоці» і міжнародних інтригах «холодної війни». Разом з тим, колишній прем'єр-міністр Канади Пьер Трюдо, за словами Соареса, намагався скористуватися хокеєм та іншими видами спортивного та культурного спілкування, щоб вибудувати більш тісні зв'язки з Радянським Союзом і започаткувати зовнішню політику, відмінну від США [21].

Перелік прикладів спортивно-політичного протистояння можна продовжувати і далі. Заради перемог радянських фігуристів, легкоатлетів, баскетболістів на Олімпіадах, чемпіонатах світу та континенту радянська влада робила усе можливе та неможливе, що зайвого разу доводило значення великого спорту у великій політиці, особливо в умовах протистояння «холодної війни». Перші перемоги радянських спортсменів на світовій арені показали керівникам СРСР ще один шлях до зміцнення міжнародного авторитету СРСР, можливості використання великого спорту у якості потужної ідеологічної зброї. З іншого боку, спортивні змагання між великими державами можна вважати «болезаспокійливим засобом», який сприяв зняттю політичною напруги, переводячи її в змагальну спортивну площину.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрена и проанализирована роль спорта во внешней политике СССР в послевоенный период. Сделан вывод о значительном месте спортивного имиджа страны в достижении мирового лидерства в условиях «холодной войны». В то же время обосновывается роль замещающей функции спорта, когда напряженность политического противостояния отчасти компенсировалась в противостоянии спортивном.

Ключевые слова: спорт, международные отношения, внешняя политика, СССР, международные спортивные соревнования.

SUMMARY

The article describes and analyzes the role of sports in the foreign policy of the USSR in the post-war period. Conclusion is given on a significant place of the image of sport of the country in achieving world leadership in a «cold war». At the same time the substitutive functions of sport in the tension of political confrontation are being described.

Key words: sport, international relations, foreign policy, the USSR, the international sports competitions.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. О'Махоуни, М. Спорт в СССР: физическая культура — визуальная культура / Пер. с англ. Е. Ляминой, А. Фишман. - М.: Новое литературное обозрение, 2010.
2. Riordan J. Sport in the Soviet Society: Development of Sport and Physical Education in Russia and the USSR / James Riordan. - Cambridge: Cambridge University Press, 1977; Riordan J. Sport under Communism: The USSR, Czechoslovakia, the GDR, China, Cuba / James Riordan. - Montreal: McGill-Queen's University Press, 1978.
3. Эдельман Р. Серьезная забава. История зрелищного спорта в СССР / Роберт Эдельман; перевод с англ. И. С. Давидян. — М.: Советский спорт; АИРО-XXI, 2008.
4. Прозуменщиков М.Ю. Большой спорт и большая политика / М.Ю.Прозуменщиков. – М.: РОССПЭН, 2004; Прозуменщиков М.Ю. За партийными кулисами великой державы / М.Ю.Прозуменщиков. - Неприкосновенный запас. – 2004. - № 3(35). - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2004/35/pro22-prg.html>
5. Прозуменщиков М.Ю. Большой спорт и большая политика. – С.40.
6. ЦДАВО України, ф. Р-5090, оп.1, спр.17, арк. 248.
7. Основные постановления, приказы и инструкции по вопросам советской физической культуры и спорта, 1917 – 1957 / Сост. И. Г. Чудинов. - М.: Физкультура и спорт, 1959. – С.57.
8. Прозуменщиков М.Ю. Большой спорт и большая политика. – С.65.
9. Голощапов Б.Р. История физической культуры и спорта: учебное пособие для студентов вузов. - 5-е изд., испр. и доп. / Б.Р.Голощапов. – М.: Академия, 2008. – С.163.
10. Спортивное право России. Правовые основы физической культуры и спорта. Учебник / Алексеев С.В.; Под ред.: Крашенинников П.В. - М.: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С.44-50.
11. РДАСПІ (Російський державний архів соціально-політичної історії), ф.17, оп. 125, спр. 309.
12. Там само.
13. ЦДАВО України, ф. Р-5090, оп.1, спр.17, арк.223.
14. Там само. – Арк.5.
15. Варганян А. Профессинальный спорт в СССР учредил Сталин / А.Варганян // Спорт-экспресс. – 2001. – 30 июля.
16. Великие традиции Советских побед // Олимпийский комитет России. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.olympic.ru/100-year/chapter-3/>
17. Бугров Н.Н. Борьба советских спортсменов за мировое первенство в период завершения строительства социализма в СССР (1946-1958 гг.) / Н.Н.Бугров // Очерки по истории физической культуры. Материалы Первой всесоюзной научно-методической конференции по истории и организации физической культуры 7-9 мая 1963 г. / Ред. Коллегия: Ф.И.Самоуков, Ф.И.Столбов, В.В.Торопов и др. – М.: ФиС, 1964. – С.248-249.

18. XVI летние Олимпийские игры 1956 г. (советские спортсмены - герои игр) // История спорта. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://valver.ru/news/xvi_letnie_olimpijskie_igry_1956_g_sovetskie_sportsmeny_geroi_i_gg/2010-10-28-351
19. Денисов А. Футбольная драма: 50 лет знаменитому матчу СССР-Югославия // Телеканал «Россия 1». Вести недели. Выпуск от 21.07.2002 г. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.vesti7.ru/news?id=1116>
20. Разаков Ф. Российский хоккей: от скандала до трагедии. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/433370/read>
21. Босуэлл Рэнди. Мнение историка: суперсерии и прочие хоккейные матчи сыграли свою роль в холодной войне. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/hockey/20101110/164144142.html>

Надійшла до редакції 18.10.2013 р.